

Києнко-Романюк Леся Анатоліївна

Вінницький обласний інститут

післядипломної освіти педагогічних працівників

Неприцький Олександр Анатолійович

кандидат історичних наук

Вінницький обласний інститут

післядипломної освіти педагогічних працівників

Корсак Костянтин Віталійович

кандидат фізико-математичних наук

Інститут вищої освіти Академії Педагогічних Наук

Формування навичок критичного мислення в українських школярів і підготовка вчителів загальноосвітніх шкіл

Наростання об'єднувачих процесів у регіональних та світовому масштабах (глобалізація, євроінтеграція тощо) вимагає від освіти формування громадянина, який буде адекватно оцінювати своє місце у міжнародній, національній, локальній громадах. Зустріч і перемішування між собою різних світоглядів, політичних систем, релігійних та культурних утворень ставить питання - якою повинна бути сучасна людина, щоб не бути знівельованою особистістю і, в той же час, набувати нових рис, необхідних для підвищення її конкурентоспроможності у сучасному світі. Вихід вбачався в заміні технократичного на людиноорієнтований підхід.

Сьогоднішня епоха характеризується різкими змінами, котрі вирізняються високим динамізмом і великим масштабом. При цьому прискорення і поглиблення трансформаційних процесів освітньої системи України супроводжується активізацією дослідницької діяльності науковцями у пошуку нової парадигми сучасної освіти [1, 7, 11]. Середня та вища школи вимушені працювати в умовах пошуку і невизначеності. Тривають дискусії щодо можливих результатів приєднання України до Болонського процесу формування єдиного і відкритого для обмінів і співпраці європейського простору вищої освіти і науки [3, 14].

Перед системою середньої і вищої освіти стоїть завдання: створити систему навчання і виховання, яка б одночасно формувала стійкі наукові знання, давати причетність до глобальних процесів, прищеплювали гордість за національні досягнення і забезпечували індивідуальний незалежний розвиток особистості та самостійне ставлення до дійсності.

Під час виконання дослідження використані офіційні документи щодо громадянської освіти, результати закордонних та вітчизняних досвідів впровадження

програм розвитку критичного мислення. Використавши принцип системності та об'єктивності в оцінці сучасних суспільно-політичних та економічних процесів у світі та Україні, застосувавши методи аналізу розвитку освітніх технологій у галузі громадянської освіти спрямованих на соціалізацію молоді з метою включення до соціального, економічного та політичного життя суспільства, автори поставили за мету з'ясувати специфіку підготовки вчителів загальноосвітніх шкіл, щоб вони могли формувати навички критичного мислення у своїх учнів.

Над проблемами формування критичного мислення працювали ряд авторів у новітню добу української історії, розглядаючи його у контексті оновлення змісту освіти і провадження новітніх освітніх технологій у вітчизняній школі. Навчально-методичний посібник за редакцією доктора педагогічних наук О.М.Пехоти “Освітні технології” знайомить з сучасними підходами до організації педагогічного процесу в школі [10]. У методичному посібнику “Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід” О.Пометун та Л.Пироженко ми знайомимося з інтерактивними технологіями, які допомагають педагогу зробити навчально-виховний процес більш цікавим, різноманітним, ефективним, демократичним [4]. Сучасна дидактика визнає велику освітню і виховну цінність дискусій, адже вони сприяють глибокому розумінню проблеми, розвитку критичного мислення, вмінню зважати на думку інших, визнавати доречні аргументи, краще розуміти співбесідника [4]. Навчальний посібник “Мистецтво публічних дебатів”, навчальний посібник “Дебати”, методичні рекомендації “Гра “Дебати” – одна з форм позашкільної роботи з старшокласниками” знайомлять нас з одним із способів обговорення дискусійних проблем – дебатами [2, 5, 9].

Усвідомлене ставлення людини до навколишнього життя, рівень усвідомлення його цінності, розуміння причин, наслідків і сутності того, що відбувається навколо, слід розглядати як критичність – індивідуальну особливість мисленнєвої діяльності людини. Одним із шляхів реалізації завдань реформування освіти є розвиток критичного мислення у дітей та молоді на уроках гуманітарного циклу та в позаурочний час.

“Критичне мислення – явище багаторівневе та варіативне, бо в ньому відображаються морально-етичні наставляння, соціально-політичні риси, оцінний досвід, ціннісні орієнтири, знання людини, способи розумових і практичних дій. Воно актуалізується у різних ситуаціях і стосовно різних об'єктів, а тому недоцільно закріпити тільки за певною навчальною дисципліною завдання формування критичного мислення” [16].

На нашу думку, мало в кого викликає заперечення твердження, що предмети гуманітарного циклу мають значний вплив на формування та розвиток особистості. Вони є

не тільки навчальними дисциплінами, але і супутниками людини впродовж життя: історія, мова, література тощо.

Гуманітарні дисципліни, встановлюючи контакт учнів з минулим і сучасним, збагачують їх досвідом людства, арсеналом загальнолюдських цінностей, створюють умови для соціальної адаптації, сприяють виробленню у них навичок власної поведінки, вмінню робити власні висновки, базуючись на досвіді історичних та літературних героїв.

Гуманітарна освіта покликана не перевантажувати пам'ять учня, а розвивати його здібності, вчити бачити, чути і відчувати навколишній світ, діяти творчо, осмислено, усвідомлено, формувати відповідальну поведінку. Тобто, творчий пошук педагогічних технологій веде до новоутворень в цілісній системі особистості.

У Радянському Союзі у високому фаворі були точні науки. Притаманний їм (точним наукам) спосіб мислення був поширений і на сферу гуманітарних знань, яка внаслідок надмірної ідеологізації та інших причин далеко інколи не відповідала тому, що її також називали “наукою”. Якість навчального матеріалу і методик викладання всіх предметів і дисциплін оцінювалися насамперед за критерієм їх “науковості”. Відтак, формування у студентів уявлення про наукові засади і алгоритми накопичення і використання нових знань про довкілля і суспільство входило в число найважливіших завдань середніх і вищих закладів освіти. Для масового використання було дозволене лише наукове і логічне мислення, що спиралося на марксистсько-ленінську методологію (діалектичний та історичний матеріалізм й ін.).

Очевидно, що в цих умовах в СРСР не могли виникнути і отримати державну підтримку якісь інші варіанти мислення, зокрема, і критичне. Воно розглядалося не лише як альтернатива загальнодержавній нормі, а й як загроза виникнення і поширення “антинауковості”.

На сьогоднішній день, у доступних нам джерелах спостерігаємо різноваріантні визначення поняття “критичне мислення”. У книзі В.Попкова і А.Коржуєва “Дидактика вищої школи” вказується, що йдеться не про мислення як таке, а про “критичний стиль мислення” у сенсі наявності міцних навичок оцінювально-рефлексивної діяльності у процесі якої людина чітко контролює свою активність, усвідомлюючи підстави, правила і схеми, якими вона у цей час керується [12, с.100].

Більшість зарубіжних авторів також розглядають оволодіння критичним мисленням як набування компетентності щодо процесу мислення і його реалізації з врахуванням системи вищих індивідуальних і суспільних цінностей та ідеалів [15]. Вони особливо наголошують на тому, що рух сучасних суспільств від індустріальної до пост-індустріальної стадії зробить нераціональним догматичний стиль мислення, а тому лише

критичний стиль дасть змогу орієнтуватися у вирі непередбачуваних процесів й успішно діяти навіть при поглибленні інформаційно-технологічної революції.

При такому розумінні поняття „критичне мислення” у разі раціонально-наукового підходу до впровадження і використання критичного стилю мислення не повинно виникнути загрози знецінення накопичених точними науками знань, їх відкидання й відмови від подальшого використання. Дійсно, критичний стиль мислення передбачає наявність знань про закони діяльності мозку людини, механізми і правила сприймання і переробки інформації, алгоритмів формування рішень і висновків та ін. У цьому випадку критичний стиль мислення навіть можна вважати вищою формою наукового мислення (особливо, якщо він буде нерозривно пов’язаний з використанням оновленої системи цінностей і цивілізаційних пріоритетів, яка отримала, поки що, вдалу назву “біоетики”).

На шляху нашого руху до поширення і використання критичного стилю мислення, до пошуків шляхів його формування у молоді можливі і помилки. Важливо лише їх своєчасно помічати – а саме для цього найбільш придатний критичний стиль мислення – і запобігати негативним наслідкам.

На наш погляд, прикладом подібної помилки стала спроба прискореного розвитку критичного мислення у школярів, яку під егідою американських спонсорів і консультантів здійснили нещодавно у Кіровограді. Організатори експерименту досягли не зміцнення наукового світогляду і наукового мислення з виходом на ще вищий рівень критичного стилю мислення саме на основі вказаного, а нігілістичного (якщо не просто заперечувального) ставлення молоді до досягнень природничих наук, до наукової логіки і висновків праць Ч.Дарвіна й ін [8].

Фактично, в учнів сформувалася зневага до наукових знань і досягнень, викладених у шкільних підручниках з фізики, біології та інших наук. У разі закріплення і посилення подібного “стилю мислення”, вони цілком можуть поповнити лави тих осіб, які захоплюються необґрунтованими гіпотезами і теоріями, езотеричними та іншими вченнями, які поважатимуть всі антинауки значно більше, як справжні і перевірені багато разів наукові знання про природу і людину.

Та особливо шкідливою ми вважаємо ту обставину, що погіршується стан формування цілісного і сучасного природничо-наукового світогляду, того світогляду, який і може стати надійною основою критичного стилю мислення. Якщо в СРСР за час перебування у школі й вузі він частково виникав як наслідок викладання астрономії й інших природничих предметів, ознайомлення з науково-популярною пресою і навчальними програмами телебачення, то у сучасній Україні кількість інформації, з якою стикаються учні і молодь у

даній сфері скоротилася у сотні і тисячі разів. Базою для формування наукових знань у нас залишився тільки навчальний процес у середній і вищій школі.

Вказаним негативним явищам в інформаційно-науковій сфері сприяли у нас одразу кілька обставин:

- необґрунтоване звинувачення точних наук в “антигуманності” й значне скорочення наукових досліджень;
- безперервність “гуманізації і гуманітаризації” навчального процесу шляхом примітивного скорочення присутності точних дисциплін у середніх і вищих школах з розширенням обсягу вивчення “правильних історій”;
- припинення чи значне скорочення видання книг і журналів з переважної більшості точних наук (тут ми поступаємося навіть Росії в 27-35 разів), витіснення багатьох науковців за кордон;
- виключення з “масової культури” будь-яких елементів наукових знань.

Серед наслідків усіх цих негативних процесів – зниження ефективності діяльності всієї освітньої системи, а також певна втрата впливу наукової спільноти на громадську думку. Як відомо, цим негайно скористалися представники псевдонаук і невігласи, адепти релігійних й езотеричних вчень тощо. Розвиток подій у подібному напрямі не віщує нам нічого хорошого, загрожуючи подальшим зниженням інтегральної виробничої компетентності всього населення України.

Для формування навичок критичного мислення слід не піддавати огульній критиці знання природничих і точних наук, а активно впроваджувати їх у комплекс гуманітарних дисциплін. У США та інших країнах Заходу воно скеровується на формування відповідального і політично активного громадянина сучасного демократичного суспільства. Для цього використовується як предмет “Громадянська освіта (Civic Education)” так і всі інші предмети гуманітарного циклу.

Перенесення критичного мислення з гуманітарних на точні науки ми вважаємо шкідливими як для учнів та студентів, так і для всієї України. Зневіра і сумнів у перевірених наукових фактах і теоріях та захоплення міфами й відверто антинауковими вченнями не є тим завданням, яке ми ставимо перед собою, ратуючи за сприяння розвитку критичного мислення у школярів та молоді України. Критичний спосіб мислення має сприяти розширенню “знань для розвитку”, підвищенню “людського капіталу” нації і гарантом її успіхів у побудові “громадянського суспільства”, “суспільства знань”.

Порушення балансу між догматичним та критичним мисленням призводить до зниження загального рівня знань і неадекватного розуміння та реактивної (замість проактивної) реакції на суспільні процеси. Таке суспільство стає придатним для

маніпуляцій. Цьому можна запобігти, якщо інтенсифікація інтелектуального зростання засобом формування критичного мислення в учнів та студентів буде базуватись на наукових дослідженнях в галузі середньої та вищої школи. А в навчально-виховному процесі будуть використані досягнення групи наук про людину – від генетики й етології до нейромолекулярної біології та теорії інформації

Методика розвитку критичного мислення є надзвичайно потужним інструментарієм в сфері соціального інженерингу, тому його використанню має передувати ґрунтовна підготовка фахівців.

Дослідження з впливу розвитку критичного мислення на світогляд молоді методами спостереження та анкетування учнів вінницьких загальноосвітніх шкіл, які практикували методики розвитку критичного мислення показали, що відбулися зміни у самоідентифікації, ціннісних орієнтаціях, постановці цілей та методах їх досягнення.

Першим блоком світоглядних питань можемо визначити проблему ідентифікації. В широкому значенні термін "ідентифікація" означає "самовизначення", "самоототожнення" індивідів та груп у суспільстві, в "соціумі". Мова йде про те, яку спільноту індивід та група вважають своїм "соціумом", стосовно чого вони самовизначаються, які характеристики при цьому вважають "своїми", такими, що належать собі самому та своїй групі, де межі цієї спільноти та як вона пов'язана з іншими тощо [13, с.56].

Межею, що розділяє "ми-групу" (ту, до якої належить індивід) та "вони-групу" (чужу), може стати будь-яка ознака, значуща для індивіда. Якщо виховати розподіл за національними, релігійними, расовими, політичними, статевими тощо ознаками, то індивід буде мати чіткий набір установок, що характеризують його приналежність до певної групи. Такі стереотипи породжують фанатизм та тенденційне ставлення до дійсності.

Людина з чітко визначеними орієнтирами "ми-групи" не реагує на зміни в оточуючому світі стосовно "своєї групи", якщо її члени не втрачають визначених, притаманних групі ознак. Наприклад, соратник по вірі завжди залишається "своїм", якщо він не порушив норм поведінки прописаних релігійною етикою.

Критичне мислення змушує індивіда завжди шукати "другий бік медалі". Окрім спільних ознак членів "ми-групи" та відмінних "вони-групи", він ще знаходить відмінності серед "своїх" та спільне із "чужими".

Першою реакцією стає відверте нерозуміння: яким чином відбуваються метаморфози ідентичності, коли світ не можна розподілити на своїх і чужих. Наступним кроком стає розвиток індивідуалізму, ситуативність мислення та маніпулювання оточенням.

Це безперечно підвищує конкурентоспроможність окремого індивіда в сучасному світі. Не маючи стереотипів ставлення до оточуючого світу, він швидко реагує на всі зміни,

максимально використовує інформацію, має навички спілкування тощо. Давши новий спосіб мислення у дитячому чи юнацькому віці, ми спонукаємо до ранньої соціалізації.

Якщо оцінювати становлення такого члена суспільства з точки зору лібералізму, керуючись тим, що сильні та багаті люди роблять сильною і багатою всю спільноту (державу, націю тощо), то бачимо лише позитивні зміни, оскільки він різко підвищує якісні показники розумового потенціалу. З іншого боку, спостерігаємо, що різкий індивідуалізм людей, які опанували критичне мислення, підриває традиційні моральні устої нашого суспільства. І тут у вихованні вже можна бити тривогу.

Звідси випливає наступна група питань – це ціннісні орієнтації молоді. Ми вже з'ясували, що розвиток критичного мислення розвіює у свідомості традиційні релігійні, етнічні, національні ціннісні орієнтації спрямовані на підвищення конкурентоспроможності певних спільнот. Що ж може дати критичне мислення взамін, щоб вберегти молодь від кризи ціннісних орієнтацій? Такими орієнтирами можуть стати цінності сучасного демократичного суспільства: толерантність, стабільний розвиток, дотримання прав людини. Загалом, всі ті цінності, що сприяють виживанню та розвитку всього людства.

Розвиток критичного мислення є підготовкою людей для життя в громадянському суспільстві, де терпимість і співпраця (конкуренція в даному випадку розглядається теж як форма взаємодії та співпраці) стають необхідними атрибутами існування соціуму взагалі.

Учні усвідомлюють неможливість непогрішного життя. У них втрачаються ідеальні образи марксів, ленінів, ейзенхауерів, на які необхідно завжди орієнтуватися і не робити помилок. Коли традиційна система передбачає, що учень повинен засвоїти матеріал, і після цього все робити згідно вивчених приписів, то розвиток критичного мислення формує установки, що приписів на всі випадки життя не створено. Потрібно мислити, і до того ж самостійно. А не помиляється лише той, хто нічого не робить. Якщо людина мислить, приймає рішення й виконує їх, вона може помилятися. У помилці тепер немає трагедії. Помилка стає лише одним з варіантів навчання. А негативний результат сприймається теж як результат, який допомагає у пізнанні світу анітрохи не гірше ніж позитивний.

Учні так само ставлять собі певні цілі, але по іншому реагують на їх досягнення або провали. Досягнення мети не породжує творчої депресії через відсутність наступної точки, до якої потрібно прагнути. Постановка цілей стає підконтрольним процесом. Коли ж мета не досягається, то переглядаються і корегуються методи її досягнення. В цьому визнаються неправильно вибрані методи, а не нездатною особистість.

Це створює світогляд успішної (з точки зору нашого соціуму) людини, яка не має соціальних страхів невдач. При ранній соціалізації це дуже важливий психологічний захисний механізм сучасної молоді людини.

Невирішеною залишається проблема, яким чином у рамках методики розвитку критичного мислення забезпечити формування демократичних цінностей у підростаючого покоління. Адже якщо цього не зробити, то, очевидно, зможемо виростити лише людей з ясным розумом, але без душі і серця.

Тут особлива роль належить педагогу. Перш за все йому необхідно усвідомити, що методики розвитку критичного мислення (як і виховання загалом) є потужною соціальною зброєю. Але як і будь-яка зброя, не може бути хорошою чи поганою. Все залежить від того в чийх вона руках – може загрожувати і може захищати.

Під час занять спрямованих на розвиток критичного мислення потрібно включати поняття критеріїв мислення, як вищих суддів власної совісті. Критерії мислення є альфою і омегою формування світогляду з допомогою критичного мислення. Лише сформувавши звичку виділення гуманістичних критеріїв, зможемо виховувати людські чесноти. Такими опорними стовпами можуть бути, наприклад, критерії екологізації, забезпечення майбутнього існування людства тощо.

Критерій мислення – це та точка кінцевої мети розвитку, на яку постійно потрібно орієнтуватися. В той же час, це відправна точка, з якої виходить думка.

Теми, що обговорюються під час навчання критичному мисленню також відіграють важливу роль у формуванні демократичних цінностей. Гуманізація освіти є найкращим орієнтиром у виборі тематики.

Навіть мова спілкування під час розвитку критичного мислення має своє значення. Наприклад, у гру “Дебати”, що спрямована на розвиток критичного мислення, рекомендується проводити у межах країни державною мовою. І лише міжнародні змагання можуть відбуватися англійською, як мовою міжнародного спілкування та батьківщини програми. Тому, що мова багато в чому формує спосіб мислення та ментальні установки [6, с.70-72].

Використовуючи новітні методики розвитку критичного мислення, потрібно звертати увагу в кінцевому результаті на обидві складові педагогічного процесу – навчання й виховання. У контексті виховної роботи з молоддю ми безперечно визнаємо, що глобалізація вимагає нового світогляду людини. Традиційні форми ідентичності не відповідають потребам індивіда для конкурентоспроможності й виживання в соціумі. Розвиток критичного мислення підвищує конкурентоспроможність окремих індивідів, але

може становити загрозу єдності усталених спільнот і вихованню морально-етичних норм поведінки.

Для запобігання можливим негативним наслідкам варто невід'ємною складовою включати виховання демократичних цінностей, націлювати на принципи співпраці, толерантності, дотримання прав людини. Тому ми вважаємо, що лише у зазначеному тандемі розвитку мислительних процесів і виховання ціннісних орієнтацій можемо використовувати розвиток критичного мислення у роботі з підростаючим поколінням.

Таким чином, система педагогічної освіти може активно впливати на прагнення педагогічних працівників до саморозвитку і самовдосконалення, на формування у вчителів навичок критичного мислення, як професійної якості, необхідної для самоаналізу, самооцінки та ефективної співпраці з учнями і формування освіченої, соціально активної і моральної людини інформаційного суспільства.

Історичний зміст реформування освіти та підготовки вчителя-вихователя-викладача в нашій країні полягає в гуманістичній орієнтації, створенні умов для розвитку особистості, здатної діяти не лише всередині певної соціальної структури, але і змінювати її, бути вільною у своєму виборі, самостійною у судженнях і прийнятті рішення. Вчитель повинен розуміти цінність і необхідність застосування логічного, догматичного мислення у циклі точних і природничих наук та одночасно, бути толерантною, стриманою, терпимою до наявності думок, відмінних від її власних або “загальноприйнятих”, вміти сприймати світ і людей у контексті загальнолюдських цінностей.

Важливо, аби формування моральних устоїв, збереження духовних цінностей стало однією із складових розвитку критичного мислення у дітей та молоді. Адже критичне мислення – це не просто мисленнєвий процес, подібний до логічних, аналітичних, креативних та ін. процесів мислення. Це мислення, яке на виході формує не лише вміння (аналізувати, синтезувати, робити власні висновки, бачити проблему з різних сторін і т. д.), а – позицію, духовну наповненість особистості. І від форм та методів розвитку критичного мислення залежить, якою буде позиція підростаючого покоління, громадян України, світового співтовариства: відповідальною, толерантною, моральною чи нігілістичною, егоцентричною.

Джерела і література.

1. Андрущенко В.П. Духовний потенціал освіти (Філософські роздуми) / Виховання в контексті соціальної адаптації студентства: Матер. Міжн. н-пр. конф.-семін. 7 лист. 2003, м. Харків. Част. I. – Х.: МОН, Нар.укр.акад. та ін., 2003. – С. 21-30.

2. Дебати: навчальний посібник: Метод. рекомендації щодо ведення дебатів. – К.: А.П.Н., 2001.,
3. Журавський В. С., Згуровський М. З. Болонський процес: головні принципи входження в Європейський простір вищої освіти. - К.: ІВЦ "Видавництво «Політехніка»", 2003. - 200 с.,
4. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід: методичний посібник // автор-уклад.: О.Пометун, Л.Пироженко.– К.: А.П.Н., 2002.
5. Києнко-Романюк Л.А. Гра “Дебати” – одна з форм позашкільної роботи з старшокласниками: – Вінниця: ВОПОПП, 2002.
6. Коукер К. Сумерки Запада: Пер.с англ. – М.:Московская школа политических исследований, 2000. – 272 с.
7. Кремень В. Філософія освіти ХХІ століття // Шлях освіти. - №2. – 2003. – С. 2-5.,
8. Лабенко О. Розвиток критичного мислення в середніх загальноосвітніх закладах // Рідна школа. - №4. – 2001. – С. 68-70
9. Ламах Є.Б., Марданенко В.В., Міненко Т.О., Чесноков А.В. Мистецтво публічних дебатів: – К.: 2002.,
10. Освітні технології: навч.-метод. посіб. // О.М.Пехота, А.З.Кіктенко, О.М.Любарська та ін., за заг. ред. О.М.Пехоти. – К.: А.С.К., 2002.
11. Остапчук О. Розвиток педагогічних систем в умовах модернізації освіти // Шлях освіти. – 2004. - №1. – С. 6-11.
12. Попков В.А., Коржувєв А. В. Дидактика высшей школы: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. — М.: Издательский центр «Академия», 2001.- 136 с.
13. Соснин В.А. Культура и межгрупповые процессы: этноцентризм, конфликты и тенденции национальной идентификации //Психологический журнал. – 1997. – №1. – С.50-60.
14. Степко М.Ф., Клименко Б.В., ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л.Л. Болонський процес і навчання впродовж життя. – Харків, МОН Укр., НТУ “ХПІ”. 2004. – 111 с.
15. Халперн Д. Психология критического мышления — СПб.: Издательство «Питер», 2000. — 512 с.
16. Шеремета М. Як формувати критичне мислення на уроках історії? // Управління освітою. – Т.6. – №4. – 2003. – С. 133-136.